

Павле Милошевић

ОРГАНИЗАЦИЈА И РАЗВОЈ ПАРТИЗАНСКЕ ЗДРАВСТВЕНЕ СЛУЖБЕ У ЦРНОЈ ГОРИ 1941—1942. ГОДИНЕ

У првој години народноослободилачке борбе у Црној Гори, партизански санитет оформљивао се у зависности од развојне линије народноослободилачког покрета и материјалне основе народне власти у чијој је надлежности била здравствена заштита народа. Премда се неки облици здравственог рада појављују већ у устанку, о организованом народном санитету у Црној Гори не може се говорити све до формирања мобилних јединица у јесен 1941. године. Тада се на слободној територији оснивају и прве сталне болнице, које чине темеље цјелокупног партизанског санитета у Црној Гори све до њихове евакуације за Босну крајем прољећа 1942. године.

Комунистичка партија Југославије је још прије рата посвећивала пажњу здравственом просвјећивању народа. То је био и један од начина окупљања напредних снага око програма Партије. Здравствени курсеви, који су тада одржавани, поред практичног дијела садржавали су и политички програм. На тај начин партијска организација је и преко санитетских група политички дјеловала. С обзиром да је то било примарно, овакви курсеви често нијесу имали већег значаја у погледу здравственог просвјећивања слушалаца. Међутим, у измијењеним условима, тј. после априлског рата, санитетска обука омладине постала је саставни дио организоване акције у склопу општих напора Партије на плану припремања оружаног устанка.

Послије априлског слома настала је дезорганизација у политичком и привредном животу земље. Поражене грађанске снаге су се потпуно распале. У војничком и политичком хаосу, Комунистичка партија је била једина снага која је успјела да се равна према догађајима и да остане неразбијена. Још у току краткотрајнога рата инструктори Централног комитета већ су се налазили у скоро свим крајевима Југославије, са циљем да се организује отпор, сачувају партијски кадрови и везе између организација и њихових руководстава.

Слиједећи директиву о безусловној одбрани земље, партијска организација у Црној Гори преко својих чланова који су били мобилисани развила је у току априлског рата велику активност

на фронту. Међутим, у условима потпуног слома војске и државе, до кога је ускоро дошло, организација се оријентише на прикупљању оружја, муниције и других ратних потреба и врши остале припреме за оружани устанак. У оквиру тих активности, које су тада опсежно спровођене у Црној Гори, спада и прикупљање лекова, медицинских инструмената и другог санитетског материјала. Прикупљени материјал је склањан у претходно припремљена склоништа и чуван је за потребе устанка.¹ Највише га је прикупљено у данима капитулације, када о њему власти нијесу водиле никаквог рачуна. Тако је Мјесни комитет КПЈ Цетиње уочи уласка италијанске војске у варош успио да извуче један дио санитетског материјала кога је на Цетињу било у великим количинама. У Горњем Цеклину, Бајицама и у предјелу сјеверно од Очинића формиране су базе за санитетски материјал којима су руководили др Станко Мартиновић и студент медицине Иво Поповић.² Тада је прикупљена прилична количина санитетског материјала и на подручју подгоричког среза. У то вријеме затечена је на Крушевцу једна комплетна пољска болница, коју је војска била напустила. По налогу партијске организације, омладина из Љешкопоља и других оближњих села одијела је санитетску опрему из ове болнице. Тај материјал био је једно вријеме смјештен по кућама, одакле је касније пренесен на чување у специјално за то предвиђена скровишта.³ Нешто санитетског материјала донијели су и поједини официри и војници који су се послје распада војске вратили кућама.

Немамо података из којих би се видјела укупна количина прикупљеног санитетског материјала у Црној Гори до устанка у љето 1941. године, али се зна да је он сабиран упоредо са осталим ратним материјалом и може се претпоставити да га је било на подручју скоро свих мјесних комитета.

Поред сабирних активности у периоду до јулског устанка, у Црној Гори се, што је нарочито било значајно, бринуло и о оспособљавању стручног санитетског особља. Истина, послови ове врсте нијесу могли бити изведени са довољно плана и система, јер се није знало са колико се стручног кадра располаже и колико новог треба оспособити. Ипак, у склоп општих припрема за устанак спада и одржавање санитетских курсева на којима је омладина (претежно дјевојке и млађе жене) стицала основна практична знања из прве помоћи, као и појмове о стерилизацији завоја, заразним клицама, заразним обољењима и сл. Успјех ових курсева зависио је од општег образовног нивоа слушаалаца, услова

¹ Архив Историјског института Титоград (у даљем навођењу: АИИ—Т), VIII, 1а—91, Мемоарска грађа (даље: МГ). — Сугестију и дио грађе за писање овог чланка дао ми је др Јован Р. Бојовић. Користим прилику да му се и овим путем најтоплије захвалим.

² Батрић Јовановић, *Црна Гора у НОР и социјалистичкој револуцији*, књ. I, Београд 1960, 33; АИИ—Т, VIII — 1в — 2, МГ.

³ АИИ—Т, VIII 1а—57, МГ.

рада и спретности предавача. На појединим курсевима обично је било од 15 до 30 слушалаца, а било је случајева када их је имало и много више, па се понекад морало радити у смјенама. Трајање курсева такође је било различито. Кретало се углавном од 15 до мјесец дана, што је отприлике било довољно да се стекну најосновнија знања о првој помоћи и поступцима приликом повреда и рањавања. На курсевима који су трајали преко 30 дана давата су објашњења и о организацији и раду санитетске службе у војним јединицама.⁴

Одржавање санитетских курсева у Црној Гори отпочело је доста рано. Већ у мају 1941. године, убрзо послје директиве Покрајинског комитета о непосредним припремама за оружану борбу против окупатора, отпочело се са радом у овом правцу. Упоредо са формирањем борбених група и извођењем других активности у вези са предстојећим устанком организују се и први санитетски курсеви. Од маја до јула одржано је више таквих течајева у разним крајевима Црне Горе. У то вријеме партијска организација на Цетињу ангажовала је др Вукоту Чукића, др Станка Мартиновића и Милицу Јововић као стручну медицинску екипу која је одржала неколико санитетских курсева намијењених омладини. Курсеви су трајали по 25 дана. Слични курсеви одржани су тада и у ширем подручју цетињског среза, као у соколској општини и Љуботињу. Овим курсевима су руководиле Марија Ломпар, студент медицине, и Милица Лопичић.⁵

На подручју даниловградског среза у мају и јуну др Миомир Мито Савићевић обучио је преко курсева око 80 дјевојака и жена у пружању прве помоћи и њези рањеника. Поред др Савићевића тамо је радио и др Михаило Лаковић, који је водио курс од 30 полазника из Важегермаца и Павковића.⁶ Ђорђевије Кликовач и Митар Јовалекић одржали су сличне курсеве прије устанка у неким селима Зете и Љешанске нахије.⁷ Војни комитет у Грахову као два своје активности за припреме устанка организовао је и два санитетска курса, које је завршило 15 полазника.⁸ Чки дио водио је Ђоко Пајковић.⁹ Сличне акције у погледу осло-

Др Мито Савићевић водио је један санитетски курс уочи устанка и у Беранама. Курс је похађало 35 слушалаца. Поред стручне наставе, на овом курсу се и политички радило. Полити-

⁴ Јован Р. Бојовић и др., *Жене Црне Горе у револуционарном покрету*, Титоград 1969, 140.

⁵ АИИ—Т, VIII 1в — 2, МГ; Даница Мариновић, *Партизанска организација Цетиња у припремама оружане борбе*, Четрдесет година, књ. V, 288; Јелена Дреџун Костић, *Како смо се припремали за устанак*, Устанак народа Југославије 1941, књ. IV, 268.

⁶ АИИ—Т, VIII 1б — 42, МГ.

⁷ Исто, VIII 1а—57, МГ; Види: Весо Радичевић, *Сјећање на Зету 1941; Устанак народа Југославије 1941*, књ. III, 498.

⁸ Стеван Ковачевић, *Грахово у устанку 1941*, Устанак народа Југославије 1941, књ. IV, 193.

⁹ АИИ—Т, VIII 1а—91, МГ.

собравања санитарског кадра вођене су и у Приморју и неким другим крајевима Црне Горе.

Поред рада на курсевима, до избијања устанка један број љекара, симпатизера или чланова Партије, држао је стручна предавања, гдје је за то било услова, и на састанцима ударних група. Предавања су имала за циљ да будући борци упознају не само прву помоћ већ и основно устројство војног санитета у јединицама.

У периоду од маја до јула 1941. године оспособљено је у Црној Гори неколико стотина дјевојака, младића и жена за санитарски рад у јединицама. Послије избијања тринаестојулског устанка ово особље се већином прикључило устаничким јединицама, у којима је добило одговарајућа мјеста у превијалиштима, санитарским пунктовима и првим устаничким болницама које су биле формиране у устанку. Санитарске екипе углавном су биле груписане на важнијим устаничким фронтovima према главним непријатељским правцима. Ту су превијале рањенике, одвлачиле их са борбене линије, евакуисале их и збрињавале у дубини слободне територије. Важне санитарске станице биле су организоване у то вријеме на положајима према Подгорици, у Васојевићима и на другим фронтovima. Др Ружа Рип, касније познати партизански љекар, са Захаријом Јовановићем организовала је тада превијалишни пункт у Стијени Пиперској, који је имао задатак да прихвата рањенике са положаја у правцу Подгорице. Такву станицу формирао је у Кучима др Борислав Божовић, јер се очекивао напад на италијански гарнизон у Подгорици.¹⁰ Слична организација била је спроведена у Васојевићима на фронту према Ругови и Метохији. У раду устаничке санитарске службе на овом подручју посебно су се ангажовали др Миомир Савићевић и др Миливоје Крчић.¹¹

Када су ослобођени већи градови у Црној Гори у јулу 1941. године формиране су и прве устаничке болнице. У њима су стицана шира искуства из организације и рада санитарске службе у ратним условима. У ослобођеним већим мјестима затечене су раније болнице и амбуланте које су послужиле за потребу устаничких јединица. Послије ослобођења Колашина рад у тамошњој болници организовала је др Ружа Рип, која је са тим задатком и упућена из Пипера, гдје се раније налазила. Поред њега и лијечења устаничких рањеника, др Рип је преузела и лијечења рањених и обољелих непријатељских војника који су се затекли у колашинској болници у вријеме ослобођења града.¹² Устаничке болнице организоване су и у ослобођеним Беранама и Бијелом

¹⁰ Исто.

¹¹ Ухваћен од Италијана у лето 1941. године и стријељан у Андријевици.

¹² Стојка Дрекаловић, *Партизанска болница у Колашину, Устанак народа Југославије 1941.*, књ. V, 826.

Пољу. Болница у Беранама била је капацитета око 50 кревета. У њој су радили устанички љекари др Миомир Мито Савићевић, др Ника Лабовић, др Лаиновић и још три италијанска љекара који су заробљени приликом разоружавања непријатељског гарнизона у граду. Кроз ову болницу прошли су сви рањеници са дотичних фронтова којима је била потребна лекарска помоћ.¹³ Рад око прихватања и лијечења рањеника у бјелопољској болници организовао је студент медицине Чедомир Вуксановић.

Будући да се тек у устанку јасније осјетила велика оскудица у стручном болничком особљу, како на фронту тако и у позадини, то се у појединим ослобођеним центрима хитно приступило краћем обучавању омладине и жена за рад у устаничком санитету. Тако је при бјелопољској болници био организован санитетски курс на коме је обучено око 20 дјевојака.¹⁴ Сличне акције предузете су тада и на подручју Грахова. За неколико дана обучено је више дјевојака из Загоре, Горњег Поља, Вилуса и околних села.¹⁵ Послије обуке курсисти су хитно упућивани на рад у устаничким јединицама.

Упркос солидном и пожртвованом раду појединих љекара прије и у току устанка и залагању другог санитетског особља у устаничким болницама, превијалиштима и прихватним станицама, устанички санитет узет у цјелини ни по припремама ни по унутрашњој повезаности није у јулском устанку добио карактер организоване службе. Прије свега, претходне припреме за шири и ефикаснији рад ове службе биле су недовољне. У појединим крајевима Црне Горе оне нијесу ни спроведене. Оно што је и урађено било је више плод индивидуалних напора него организоване акције. Осим тога, недостајало је и једно централно тијело које би координирало рад санитетске службе као цјелине. Све је то утицало да ова важна служба дјелује у устанку мање-више стихијски и недовољно организовано. Изузев у неколико случајева, нијесу претходно одређена чак ни сједишта појединих пунктова, него се приступало лијечењу тек онда и ондје гдје се груписало више рањеника и болесника.¹⁶ Недовољна организација устаничког санитета посебно се неповољно одразила у вријеме непријатељске офанзиве, када је требало извршити евакуацију. Евакуација устаничких болница није била потпуна нити је изведена по плану када су оне усљед непријатељског притиска морале бити испражњене. Десило се да инвентар, па чак и љекови, инструменти, и други санитетски материјал, у коме се толико оскудијевало, поново падне у руке непријатељу, који је крајем јула и почетком августа успио да поново уђе у ослобођене вароши.

¹³ АИИ—Т, VIII 1а—91, МГ.

¹⁴ Исто; 1в—156; 1и—49; 1з—16, Мг.

¹⁵ Исто, VIII 1а—94, МГ.

¹⁶ Архив за раднички покрет Југославије (даље: АРПЈ), Фонд ЦК КПЈ, бр. 1198/Х 2—36 (1942), Извјештај Симе Милошевића и Павла Мијовића из 1942.

Искуства из јулског устанка била су опомена да се санитарској служби убудуће мора поклонити далеко више пажње. Интереси народнослободилачке борбе захтијевали су планску организацију санитета и уопште цјелокупног здравственог рада. Руководећи се тиме, непосредно послије љетње непријатељске офанзиве у Црној Гори, колико су то прилике дозвољавале, поново је настављено са санитарском обуком омладине. Већ у августу организовано је у појединим крајевима Црне Горе неколико здравствених курсева. У то вријеме др Борислав Божовић је у Пиперима водио један такав курс, који је трајао преко два мјесеца. Курсом су била обухваћена 84 полазника. Будући да је рад релативно дуго трајао, курсисти су стекли прилично широка стручна знања која су касније користили у народнослободилачким болницама и партизанским јединицама.¹⁷ Негдје у исто вријеме, отприлике средином августа, формиране су двије позадинске чете у самој Подгорици. Руководство ових чета, уз помоћ Госпаве Пајевић, члана Партије, организовало је два санитарска курса у граду. Предавачи су били љекарски приправници Божо Улић и Деса Ђетковић. Међутим, због страха од хапшења, послије неколико одржаних часова предавачи су отказали даље извођење наставе и курсеви су се распали.¹⁸ Истог мјесеца др Мито Савићевић одржао је у Гостиљу Мартинићком курс који су похађале дјевојке и жене са подручја јеленачке општине.¹⁹

Курсеви који су одржани у августу и септембру били су наставак предустаничких акција. У току јесени њима ће се поклонити много више пажње и они ће се шире и солидније организовати скоро у свим ослобођеним крајевима Црне Горе. За наставу је кориштена сва расположива стручна снага, а у недостатку љекара у појединим случајевима њих су замењивали студенти медицине, медицински техничари, па чак и ветеринари.

У току јесени на подручју среза подгоричког одржано је неколико здравствених курсева. Највише их је одржано у селима Зете и Љешанске нахије. У Зети је са курсистима радио студент медицине Митар Јовалекић, а у Љешанској нахији ветеринар Саво Кажић. М. Јовалекић је одржао један курс и са омладином из села Штека, Круса, Бери, Фармака и Горње Дражевине.²⁰ Касније се покушало са једним курсем у Подгорици, али због непријатељских прогона и хапшења замисао је остала неостварена.

На подручју даниловградског среза, поред курсева који су тамо раније одржани, др Мито Савићевић је у току јесени спроводио интензивно санитарску обуку омладине Загарча, Комана, Бандића и околних села.²¹

¹⁷ АИИГ, — VIII 1а—91, МГ.

¹⁸ Исто, 1а—34, МГ.

¹⁹ Исто, 16—64, МГ.

²⁰ Исто, 1а—71, МГ.

²¹ Исто, 16—154; 1д—52; 1д—65, МГ.

На подручју никшићког среза развили су велику активност др Сима Милошевић, др Олга Милошевић, др Јован Булајић и др Војо Ђукановић. Ова група љекара успјела је да у више општина и села никшићког среза преко курсева оспособи велики број дјевојака и жена за рад у народноослободилачком санитету. Један курс са 60 полазника под врло тешким условима радио је у окупираном Никшићу. Курсом је руководила Коса Вукотић, а формиран је за случај напада на италијански гарнизон у Никшићу.²²

У току јесени 1941. године партијска организација и здравствена секција народноослободилачког фонда Цетиње такође су организовале неколико санитетских курсева при цетињској болници. Настава је због тајности рада извођена по групама. Стручни предавачи су били др Вукота Чукић, Милица Јововић и један студент медицине.²³ Обука омладине извођена је у ово вријеме и на ширем подручју среза цетињског. Крајем новембра отпочели су рад и курсеви у Штитарима и неким селима Ријечке нахије.²⁴

На подручју Окружног комитета Колашин овим радом бавили су се др Ружа Рип и студент медицине Милика Вујисић. Они су у току јесени одржали више санитетских курсева у колашинским селима.

У шавничком срезу овој важној грани задуго није поклањања довољна пажња. Истина, крајем јесени 1941. године одбори народне власти су и на овом подручју повели неколико успјешних акција у организовању здравствене заштите. Међутим, тек са оснивањем болнице на Жабљаку, а нарочито послје допремања великог броја рањеника са Пљеваља, уочена је потреба за санитетском обуком. У том циљу, управник жабљачке болнице др Ирена Кнежевић организовала је краћи санитетски курс са 50 полазника из Жабљака и уже околине. Како тиме потребе у помоћном болничком особљу, с обзиром на велику концентрацију рањеника у шавничком срезу, нијесу биле ријешене, крајем децембра у Жабљаку је поново организован курс којим је руководио др Ђура Мештеровић, шеф тек приспјеле санитетске екипе Врховног штаба.²⁵

Санитетски курсеви у току јесени одржавани су и у многим другим крајевима Црне Горе, али пошто немамо сигурних података, о томе, не можемо о њима појединачно говорити. Ипак,

²² Исто, 1д—15; 1д—28; 1д—33; 1д—42; 1д—94; МГ, Види: Ј. Р. Бојовић, и др., н. д., 142.

²³ АИИ—Т, VIII 1в—2, МГ.

²⁴ Зборник НОР, том. III, књ. I, док 81, Извјештај штаба Ловћенског одреда од 27. новембра 1941; Исто, док. 203, Извјештај партијске организације Доњољешанског батаљона од децембра 1941.

²⁵ АИИ—Т, VIII 1ђ—2; Јован Р. Бојовић, *Партизанска болница у Жабљаку 1941—1942*, Историјски записи, св. 3, 1941, 446—456.

сасвим је извјесно да је кроз санитарску обуку у Црној Гори током 1941. године прошло неколико стотина лица, махом дјевојака и млађих жена, која су послије обуке радила у саставу народноослободилачког санитета.

*

Релативно велики број обученог помоћног болничког особља омогућавао је ширу и потпунију организацију здравственог рада, како у народу тако и у војним јединицама, у којима се средином јесени 1941. године уводи стална санитарска служба као саставни дио опште формацијске организације. Већ у октобру 1941. године војно руководство народноослободилачког покрета у Црној Гори донијело је детаљно упутство о организацији партизанских јединица и санитарске службе у њима. Према овој концепцији, која је касније нешто измијењена и саображена столицким одлукама о устројству народноослободилачких партизанских одреда, у батаљонима као „основним тактичким јединицама“ формирају се одјељења болничара која се састоје од једног љекара, санитарског помоћника и 10 болничара. „Батаљонског љекара одређује командант и политички комесар (батаљона — примједба П. М.), а његов избор одобрава или поништава командант бригаде. Болничаре односно болничарке треба узети сразмјерно са свих рејона батаљонских чета. За болничаре се узима млађе и за ту улогу обучено људство“.²⁶ За бригаде је било предвиђено формирање бригадних превијалишта. Превијалишта би била састављена од једног љекара који је уједно и командир превијалишта, љекарског помоћника и 20 болничара са подручја „бригадне територије“. Из упутстава се не види начин организовања санитета у партизанским одредима, само се напомиње да се поред родова одреди састоје и од „осталих помоћних дјелова“.²⁷

Лако је уочити да организација сталне санитарске службе у партизанским јединицама у Црној Гори пада у вријеме када је отпочело извођење крупних акција против окупатора. Једна од њих је и познати пораз италијанске моторизоване колоне у Братоножићима од 18. октобра. Касније су акције учестале, па је, зависно од тога, и број партизанских рањеника бивао све већи. Поред тога, током јесени се у Црној Гори формирају и прве мобилне јединице, које се због специјалне намјене и сталне покретљивости нијесу могле ослањати у потпуности и у свако вријеме на сталне партизанске болнице које се тада почињу формирати у појединим крајевима на ослобођеној територији. Све је то утицало да се у јединицама, уколико су за то постојали икакви услови, спроведе што потпуније санитарско обезбјеђење. Ипак, у томе се није увијек успијевало, у првом реду због тога што није

²⁶ Зборник НОР, Том III, књ. 1, док. 19, Упутство Главног штаба НОП одреда за Црну Гору, Боку и Санџак од октобра 1941.

²⁷ Исто,

било довољно љекара и другог санитетског особља. Било је јединица које задуго, упркос поменутом упутству, нијесу могле да формирају свој санитет. Свјестан те чињенице, Главни штаб НОП одреда за Црну Гору и Боку у наређењу Ловћенском батаљону за покрет у Санџак од 13. новембра 1941. године могао је само да каже: „Добро би било да са батаљоном пође потребан број болничара-болничарки“.²⁸ Радило се са кадром и средствима који су стајали на располагању. Међутим, оскудијевало се и у једном и у другом. Отуда је природно да ни у пљеваљској бици, највећем појединачном војном подухвату код нас у 1941. години, није било могућно на задовољавајући начин организовати санитетску заштиту партизанских јединица. Истина, постојао је одредски санитет при штабу Црногорског одреда за операције у Санџаку, који је упркос неочекиваном исходу битке и пометњи која је са тим настала прилично ефикасно интересован. Такође су у саставу појединих батаљона дјеловали батаљонски љекари, који су пружали одговарајућу помоћ рањеницима. Међутим, у неким батаљонима те су послове обављали студенти медицине и друга мање стручна лица, а било је и батаљона који уопште нијесу били санитетски обезбијеђени, што је морало утицати на стање рана и здравље једног броја рањеника са Пљеваља.²⁹ Рањеници из ових јединица, с обзиром на непотпуну и нестручну обраду рана, регистровани су касније у Жабљаку као најтежи. Зацјеливање рана код њих је спорије ишло услед компликација до којих не би дошло да је рањавању уследила стручна и благовремена интервенција. Све је то утицало да се здравственој заштити партизанских јединица поклони изузетно велика пажња.

*

Непосредни санитетски рад у партизанским јединицама, међутим, колико год био организован и значајан, морао је већ по својој природи задржати споредну улогу. Главни терет око збрињавања и лијечења рањеника и болесника понијеле су партизанске болнице. Формирање партизанских болница отпочело је средином јесени 1941. године, упоредо с организацијом санитетске службе у јединицама. Њихова улога састојала се не само у збрињавању и лијечењу рањених и болесних партизана него су биле дужне да се старају и о цјелокупном здравственом раду на ослобођеној територији. Значај народног здравља схваћен је саввим озбиљно, па су партизанске болнице преузеле на себе бригу о здрављу и лијечењу цјелокупног обољелог становништва на ослобођеној територији. Док су важније од њих биле смјештене дубље, на заштићеној територији, догле су мање болнице и прихватне станице биле распоређене у непосредној близини глав-

²⁸ Исто, док. 57, Наређење Главног штаба НОП одреда за Црну Гору и Боку од 13. новембра 1941.

²⁹ АИИ—Т, VIII 1а—91; 1ђ—2, МГ; Ј. Р. Војовић, н. д., 446.

нијих фронтава са којих су прихватале рањенике, пружале им допунску љекарску помоћ, а теже случајеве отпремале у сталне болнице, на даље лијечење. За смјештај болница, изузев када се радило о ослобођеним варошима, служиле су претежно сеоске школе и пространије приватне куће. Опремане су путем сабирних акција, добровољним путем, и из средстава народноослободилачких фондова. Огријев, освјетљење и животне намирнице набављани су такође из истих средстава, а највише заслугом становништва и народноослободилачких одбора на чијој су се територији болнице налазиле.

Већина партизанских болница радила је у врло неповољним условима. Многе од њих биле су смјештене у забаченим и теже проходним мјестима, а то је отежавало њихову везу и са другим болницама и са установама и организацијама са којима су сарађивале. Ово је неповољно утицало на снабдијевање болница животним намирницама и другим потребама, а то није могло остати без утицаја на унутрашњу организацију и цјелокупни здравствени рад у партизанским болницама. Поред тога, многе болнице су биле присиљене на стална сељења, а при томе нијесу увијек успијевале да сачувају унутрашњу организацију и наставе рад без посљедица по здравље рањеника и болесника. Ово је нарочито карактеристично за прво вријеме рада партизанских болница. Касније се у томе стекло више искуства, па се партизански санитет све више прилагођавао партизанском начину радовања: постајао је еластичнији, а мобилност је постала једна од његових главних особина.

Изузимајући оне највеће, у партизанским болницама обично је радио по један љекар. Њему су у послу помагали стручни санитет или студент медицине и потребан број болничара са завршеним санитетским курсом. У свим болницама постојала је болничка управа. Управу су сачињивали љекар, који је истовремено био и управник болнице, затим економ или благајник и комесар задужен за политички рад са особљем и болесницима.

Како је борба одмицала повећавао се број рањеника, а у вези са тим и број болница и санитетског особља у њима. Прве партизанске болнице у Црној Гори формиране су већ у новембру 1941. године. Тих дана на подручју Зетског НОП одреда основана је партизанска болница у Радовчу. Имала је око 20 кревета. Зграду која би одговарала намјени није било могуће обезбиједити, па су за болницу послужиле приватне куће. Иако је била малог капацитета, питање њене опреме није било једноставно ријешити. Поводом тога Главни штаб НОП одреда за Црну Гору и Боку, у чијем се сједишту болница и налазила, обратио се крајем новембра штабу Никшићког одреда за помоћ: „Добро би било ако имате да нам пошаљете нешто од креветских ствари, бар једно 5—6 чаршава и 5—6 ћебади или, ако их имате, и више, јер нам је то потребно за болницу, коју сада оснивамо, а имамо мало ствари

за болницу“.³⁰ Двадесет деветог новембра он се обратио и штабу Зетског одреда, коме налаже да уз помоћ др Саше Божовић направи „списак свих потребних болесничких ствари“ за опрему болнице.³¹ Санитетски материјал болница је већином набављала преко Народноослободилачког фонда и партијске организације у Љешкопољу. Још прије поменути интервенције Главног штаба од 29. новембра, у Љешкопоље је пристигла извјесна количина санитарског материјала за болницу. Поред осталог, било је набављено нешто вате, завојног материјала и извјесна количина љекова.³² Касније је овог материјала било све више, захваљујући др Луки Јовићевићу, који је у то вријеме радио у болници на Крушевцу код Подгорице. Др Јовећевић је са једном групом људи, који су такође радили у болници на Крушевцу, допремао санитарски материјал у Љешкопоље, одакле је просљеђиван Главном штабу и болници у Пиперима.³³

Болницу на Радовчу водила је др Саша Божовић са још једним љекаром, једним стручним санитаром и потребним бројем болничара са завршеним санитарским курсом. Због ограничености простора и услова смјештаја, за разлику од скоро свих партизанских болница, овдје су лијечени само рањени партизански војници, а обољелом неборачком становништву љекарска заштита указивана је у његовим кућама.³⁴ Болница се зависно од потреба и ситуације на подручју Пипера, више пута селила. Једно вријеме била је пресељена у манастир Ђелију, затим у Близну, па у Дугу, па се поново вратила на Радовче, да би одатле приликом повлачења партизанских снага у прољеће 1942. године преко Жупе Никшићке дошла у састав групе болница које су се евакуисале из Црне Горе у правцу Источне Босне.³⁵

Осим ове на Радовчу, на терену Зетског НОП одреда формирана је, такође у јесен 1941. године, и партизанска болница у Крусима. Болница је служила за потребе Љешкопољског и Доњољешанског батаљона и становништва са подручне територије. Била је смјештена у зграде основне школе и у почетку је била без готово икаквог инвентара. Захваљујући одзиву становништва из села Горње Дражевине, Круса и Бери, набављено је нешто постелњих ствари, а од школских клупа направљени су болнички кревети. Број рањеника је варирао, а било је случајева кад се у болници одједном налазило и по 20 рањеника. Санитетска опрема набављена је претежно са Крушевца, преко већ поменуте везе. У недостатку љекара, болницу је водио студент медицине

³⁰ Зборник НОР, том III, књ. 1, док. 41, Писмо Главног штаба НОП одреда за Црну Гору и Боку од 30. новембра 1941.

³¹ АИИ—Т, IV 2а—30 (41), Писмо Главног штаба НОП одреда за Црну Гору и Боку од 29. новембра 1941.

³² Исто; VIII 2—2 (41), Извјештај Љубинског од новембра 1941.

³³ АИИ—Т, VIII 1а—71, Исто, IV 2а—30 (41), Писмо Главног штаба НОП одреда за Црну Гору и Боку од 29. новембра 1941.

³⁴ Исто; VIII 1а—91; 1а—24; 1а—39, МГ.

³⁵ Исто; VIII 1а—91; МГ.

Митар Јовалекић, а помоћне послове обављали су курсисти из мјеста, којих је било у довољном броју.³⁶ Локација болнице није била најпогоднија, јер је постојала могућност да у случају откривања буде директно тучена непријатељском артиљеријом са положаја око Подгорице. Међутим, она је остала у Крусима све до краја марта 1942. године, када је усљед реорганизације јединица на овом подручју и непријатељског притиска пресељена у Релезу, гдје је ушла у састав болница Ловћенског НОП одреда.³⁷

На подручју даниловградског среза такође је било неколико партизанских болница, које су служиле за потребе НОП одреда „Бијели Павле“, а дјелимично и за потребе Никшићког и Ловћенског одреда. Једна од њих, капацитета око 25 кревета, налазила се у згради основне школе код Доњег манастира у Острогу. У овој болници је радио др Радоје Мијушковић, а једно вријеме и др Миомир Савићевић. Заслугом др Савићевића организоване су и двије мање прихватне болнице у Мартинићима и Загреди. Нешто касније болница из Острога је пресељена у Павковиће, јер је ово мјесто било подесније за прихватање и збрињавање рањеника са положаја око Даниловграда. Пресељење је извршено почетком 1942. године, када је рањено на спречавању непријатељског продора од Даниловграда у правцу блокираног италијанског гарнизона у Никшићу.³⁸ Поред љекара, у овим болницама је радио и потребан број помоћног особља. Тамо се неко вријеме налазио и др Михаило Лаковић који је био задужен за пружање лекарске помоћи обољелом становништву. Болнице су радиле на овом подручју све до средине априла, када су усљед познате ситуације евакуисане заједно са болницом из Радовча у правцу Пиве и даље. У току евакуације један број рањеника и помоћног особља са др Радојем Мијушковићем одвојио се од главнине и касније се прикључио Централној болници на Жабљаку.³⁹

Санитетска служба на територији Ловћенског одреда није имала разгранату и довољно организовану мрежу здравствених установа, као што је то био случај у осталим ослобођеним крајевима у Црној Гори. Тамо је и касније дошло до формирања партизанских болница. Објашњење за то треба тражити у чињеници што на подручје Ловћенског НОП одреда од јулског устанка па све до прољећа 1942. године није долазило до акција већих размјера, па није било ни нарочите потребе за широм организацијом здравственог рада на овом подручју.

Питање формирања болнице за територију Ловћенског НОП одреда покренуто је тек 20. јануара 1942. године. Тога дана одржано је савјетовање штаба Ловћенског одреда са командантима и политичким комесарима батаљона. На савјетовању је закључ-

³⁶ Исто; VIII 1а—71 МГ.

³⁷ Исто; Зборник НОР, том III, књ. 3, док. 3., Извјештај Ловћенског одреда од 4. априла 1942; Види: Б. Јовановић, н. д. 600.

³⁸ АИИ—Т, VIII—1а—91, МГ; Ј. Р. Бојовић и др., н. д., 145.

³⁹ АИИ—Т, VIII—1а—91; Исто, 1ђ—2, МГ.

чено да се штабовима батаљона изда наређење да организују сабирне акције на свом подручју „ради прибирања потребног инвентара и осталих ствари за отварање болнице“.⁴⁰ Изгледа да су сабирне акције у смислу горњих закључака покренуте одмах после савјетовања. Међутим, припреме су трајале све до средине фебруара 1942. године. Тада је у кући Николе Вукићевића у селу Релези отпочела рад главна болница Ловћенског одреда. Водио ју је др Станко Мартиновић. Љекове, завојни материјал и друго болница је већином набављала преко Одбора за санитетски материјал који је илегално радио у окупираном Цетињу. За редовније допремање санитетског и другог материјала са Цетиња, штаб Ловћенског одреда је још раније био организовао сталну екипу од неколико партизана. Екипа се налазила у директној вези са Цетињем. Она је преузимала материјал од народноослободилачког фонда и просљеђивала га на слободну територију, односно штабу Ловћенског одреда. Преко ове везе дјелимично је снабдијевана и болница на Радовчу.^{40а} Поред ове у Релези, Ловћенски одред се дијелом ослањао и на раније поменути прихватну болницу у Загреди, коју је водио студент медицине Ђорђе Бурић. Касније је формирана и мања болница у Велестову, у којој је радио др Петар Јовановић.^{40б} Када су крајем априла и почетком маја партизанске јединице биле приморане да напусте територију Ловћенског одреда, рањеници су евакуисани и у првој половини маја размјештени у болницама Никшићког одреда.⁴¹

У току јесени 1941. и зиме 1942. године у сјеверозападном и западном дијелу Црне Горе створена је пространа слободна територија на чијим су периферним дјеловима према Херцеговини, западној Боки и Никшићу у то вријеме вођене тешке борбе са непријатељским јединицама. Непрестане борбе, као и пространа слободна територија која је нудила повољне услове за дуже и сигурније збрињавање рањеника и болесника, утицале су да се на овом дијелу Црне Горе формира релативно већи број сталних партизанских болница и других здравствених установа. На овом подручју се налазило и неколико искусних љекара, који су, уз помоћ тамошњих народноослободилачких одбора и других организација, успјели да спроведу солидну организацију здравственог рада на ослобођеној територији. Захваљујући томе, крајем 1941. и почетком 1942. године на подручју Грахова, Бањана и шире околине Никшића формирано је неколико партизанских болница које су служиле за потребе рањеника и болесника, не само са подручја Никшићког НОП одреда него и са граничног дијела Хер-

⁴⁰ Зборник НОР, том III, књ. 2, док. 32, Записник са савјетовања штаба Ловћенског НОП одреда са командантима и политичким комесарима батаљона од 20. јануара 1942.

^{40а} Исто, док. 39, Извјештај штаба Ловћенског НОП одреда 22. I 1942.

^{40б} АИИ—Т, VIII 1а — 71, МГ; Ј. Р. Војовић, и др., н. д., 144.

⁴¹ Зборник НОР, том III, књ. 3, док. 65, Извјештај штаба Ловћенског одреда од 7. маја 1942.

еговине према Црној Гори. Локација болница подешавана је зависно од потреба фронта и услова смјештаја у позадини. Најважније су се налазиле у Ријечанима, Грахову, Дубочкама, Пресједи и Шипачну. На територији Никшићког одреда радила је и болница Орјенског батаљона и неколико мањих прихватних станица које су, зависно од извођења акција, радиле повремено у појединим мјестима ближе положаја.⁴²

Прва стална партизанска болница на подручју Грахова формирана је у новембру 1941. године у Ријечанима. Водио ју је др Јован Булајић. Капацитет болнице се кретао око 20 кревета. Једно вријеме после њеног оснивања прилив рањеника био је незнатан, па је и број сталног особља у болници био мали. Око 10. децембра у њој су се лијечила свега три рањеника.⁴³ Крајем истог мјесеца болница је примила прву већу групу од око 20 рањеника из борбе за ослобођење Грахова. Од тада се број рањеника стално увећавао, а напоре са њим повећао се и број сталног болничког особља. У вријеме њеног оснивања, у овој болници су поред лекара радила и три болничара. Касније, када се број рањеника повећао, на раду у болници и њеним помоћним службама било је ангажовано 40 лица. Од 6. децембра 1941. до 6. марта 1942. године кроз ову болницу прошло је 45 рањеника. Они су укупно лијечени 893 (болесничка) дана. Највише их је било из Грахова (25), затим из Рудина (7), Херцеговине (6), Бањана (4), Кривошија, Цуца и Штедима (по 1). За ово вријеме амбулантски је прегледан велики број лица. Обављене су и двије ампутације руке.⁴⁴ Средином прољећа, када су вођене упорне борбе за одбрану слободне територије никшићког среза, прилив рањеника се нагло повећао. Они су пристизали са терена Орјенског батаљона, Ловћенског одреда, и из Херцеговине. Само из борби које су вођене почетком маја код Меоца и Убала отпремљено је у Ријечане 17 рањеника из јединица Ловћенског одреда.⁴⁵ Не располажемо подацима о тачном броју рањеника у Ријечанима после 6. марта 1942. али се зна да их је било много и да су нови непрекидно пристизали. Међутим, средином прве половине маја болница није могла да прими све рањенике, јер је услед непријатељског продора на слободну територију никшићког среза била приморана на хитну евакуацију преко Бањана у правцу Голије.^{45а}

Негдје у исто вријеме кад и у Ријечанима, формирана је и партизанска болница у Бањанима. Била је смјештена у згради

⁴² АИИ—Т, VIII 1а — 91, МГ; Исто, VIII, 1—6 (41), Извјештај Граховског НОО с краја 1941; IV, 3ц—74 (42), Извјештај о раду болнице у Ријечанима од 10. марта 1942; В. Јовановић, н. д. 777.

⁴³ Зборник НОР, том III, књ. 1, док. 126, Извјештај НОО Општине граховске од 10. децембра 1941.

⁴⁴ АИИ—Т, 3ц—74 (42), Извјештај болнице Ријечани од 10. марта 1942.

⁴⁵ Зборник НОР, том III, књ. 3, док. 65, Извјештај штаба Ловћенског НОО одреда од 7. маја 1942.

^{45а} Исто, док. 105, Извјештај Команде подручја Никшићког одреда од 15. маја 1942.

основне школе у селу Дубочкама. Основали су је др Сима и др Олга Милошевић, који су у њој извјесно вријеме обављали љекарску дужност. Послије њиховог одласка за Горње Поље у децембру 1941. године болницу је преузео др Војислав Ђукановић.⁴⁶ У Дубочкама су лијечени рањеници и болесници са територије бањско-вучедолске општине и оближњих херцеговачких партизанских јединица, а зависно од потреба и из неких јединица Никшићког и Дурмиторског НОП одреда. Број рањеника је варирао. Највише их је било у мају, када је у састав ове болнице ушла болница Орјенског батаљона. Тада је управник болнице био др Јовановић. У Дубочке су повремено долазили и доктори Милошевић и Радоје Мијушковић. Они су, махом око операција, помагали др Јовановићу.⁴⁷

Крајем маја четници су извршили пуч у Бањанима. Том приликом је заробљено око 20 тежих рањеника, а лакши су успјели да се спасу. Партизанске јединице су брзо интервенисале, па су успјеле да ослободе рањенике и болницу. Тада је болница повучена дубље на слободну територију.⁴⁸

Почетком 1942. године у тек ослобођеном Грахову формирана је болница капацитета око 20 кревета. Због близине фронта и сталних борби на ужем подручју Грахова, болница је била више евакуационог типа. Због могућности да буде угрожена, у њој су лијечени само лакши рањеници и болесници. Тежим рањеницима и болесницима ту је пружана само допунска љекарска помоћ, па су затим отпремани на даље лијечење, већином у болницу у Ријечанима, која се налазила дубље на слободној територији. За ондашње прилике и услове релативно велики број болничких постеља у Грахову био је потребан због тога што су туда отпремани скоро сви рањеници са положаја према западној Боки и једном дијелу Херцеговине. У болници су радила два љекара. стручни санитет, а у смјенама је стално дежурало неколико болничара (са завршеним санитетским курсом) из околних села. Санитетски материјал и опрема набављани су од добровољних прилога прикупљених преко Народноослободилачког фонда, омладинских, женских и других организација. Управа болнице је, наредо са бригом око прихватања рањеника и рада у болници, спровела и неколико успјешних акција од интереса за ширу организацију и заштиту народног здравља на подручју Грахова. При болници су организовани стални хигијенски течајеви, а у околним селима хигијенске комисије и сеоске амбуланте као помоћне санитетске установе. Болничка управа није испустила из вида ни културно-забавни рад међу болесницима. У болници су редовно издаване зидне новине, а постојали су и други облици

⁴⁶ АИИ—Т, VIII 1а—31, МГ; Види: Милосава Максимовић Вуковић, У вртлогу мука, Титоград, 1962, 169.

⁴⁷ Види: М. Максимовић Вуковић, н. д., 169.

⁴⁸ Зборник НОР, том III, књ. 4, док. 113, Писмо Саве Ковачевића од 25. маја 1942; Исто, док. 143, Извјештај Моше Пијаде од јуна 1942.

културне и пропагандне дјелатности.⁴⁹ Болница је радила до средине маја 1942. године, када је преко Вилуса и Бањана евакуисана у правцу повлачења партизних снага из Црне Горе.

Послије оснивања болнице у Дубочкама, др Сима и Олга Милошевић су по наређењу штаба Никшићког НОП одреда формирали партизанске болнице у Шипачну и Пресјеци. Они су ове болнице и водили за све вријеме њиховог рада, а једно вријеме у раду им је помагао др Миомир Савићевић.⁵⁰ С обзиром на честе борбе које су вођене у зиму и прољеће 1942. године на положајима око Никшића, у овим болницама је лијечен велики број рањеника. Како је број рањеника бивао све већи, њихов капацитет, а нарочито капацитет болнице у Шипачну, стално се повећавао. Било је случајева када се у Шипачну одједанпут налазило и преко 100 рањеника. Болница је особито била претрпана у априлу и мају. Тада су се у њој налазили рањеници не само са подручја Никшићког одреда него и из осталих крајева Црне Горе, пошто се она нашла на евакуационим правцима знатног дијела партизанских јединица из Црне Горе које су се у прољеће 1942. године повлачиле са рањеницима преко ове територије. Усљед погоршане војно-политичке ситуације и непосредне опасности од брзог продора непријатеља, болница је у првој половини маја под руководством др Симе Милошевића пресељена у Боричје, на територију Пивс.⁵¹

Осим поменутих, на територији Никшићког одреда дјеловала је једно вријеме и самостална болница Орјенског батаљона. Основана је 7. децембра 1941. године у Брезовом Долу. Водио ју је за све вријеме њеног рада др Јован Бијелић. Могла је да прими од 20 до 25 рањеника. Опрему, завојни материјал, инструменте и љекове добијала је преко сабирних акција и болница са окупираног дијела Боке. Добро организована мрежа одбора Народно-ослободилачког фонда у приморју успјевала је да набави велику количину санитарског материјала и других потреба за ову болницу. Захваљујући томе, сматрана је за најопремљенију партизанску болницу на територији Црне Горе у 1942. години. Због сталних покрета и акција Орјенског батаљона представљала је тип мобилне партизанске болнице. Селила се неколико пута. Водила је и бригу о лијечењу обољелог становништва у свим мјестима куда се кретао Орјенски батаљон. Неко вријеме била је једина медицинска установа на коју се ослањало становништво ослобођеног дијела Западне Боке и среза требињског.⁵² Почетком марта 1942. године упућен је извјестан број партизана из Орјенског батаљона за потребе неких других јединица. У вези с тим

⁴⁹ АИИ—Т, VIII 1—6 (41), Извјештај Граховског НОО (без датума).

⁵⁰ Исто, VIII 1а—91, МГ; Види М. Максимовић Вуковић, н. д., 169.

⁵¹ АИИ—Т, VIII 1а—91, МГ; *Зборник НОР*, том III, књ. 3, док. 105, Извјештај Команде подручја Никшићког НОП одреда од 15. маја 1942.; Исто, док. 119, Извјештај Команде мјеста Пива од 18. маја 1942.

⁵² Види опширније: Б. Јовановић, н. д., 776 и даље.

извршена је и дјелимична реорганизација у старјешинском кадру батаљона и управи батаљонске болнице. Након те реорганизације за управника болнице и даље је остао др Јован Бијелић. Ксенија Матковић је постављена за економа болнице, а Данило Павичић за члана болничке управе.⁵³ У саставу свог батаљона болница је радила све до средине маја, када је издвојена и прикључена болницама Никшићког одреда.

У ослобођеном Колашину и Беранама су још у јулском устанку организоване прве устаничке болнице. Међутим, услед познате ситуације, послје неколико дана оне су престале да раде. Устаници су уочи уласка непријатеља у ова мјеста почетком августа склонили извјесну количину инструмената, љекова и другог санитетског материјала. Овај материјал је у току јесени послужио за опрему двију партизанских болница које су тада основане у Влаховићима и Драговића Пољу.⁵⁴ То су, истина, биле мање прихватне станице, али и једине на територији Комског НОП одреда све до поновног ослобођења Колашина почетком јануара 1942. године. Осјећајући се несигурним у Колашину, Италијани су почетком јануара изненада и у тајности напустили варош и прикључили се гарнизонима у Андријевици и Беранама.⁵⁵ При том нијесу успјели да евакуишу или униште болницу у граду, тако да је она комплетна дошла у партизанске руке. Болница је била релативно добро опремљена, а особље које је у њој до тада радило ставило се на располагање народној власти одмах по ослобођењу вароши. Збрињавање и смјештај рањеника и уопште организацију рада у колашинској болници преузела је др Ружа Рип, њен управник из јула мјесеца. Поред ранијег особља, у раду су јој помагали Милика Вујисић, студент медицине, и потребан број болничара из мјеста, обучених на санитетским курсевима. Повремено су у Колашин долазили и љекари из других партизанских болница, махом из Жабљака. Поред старих рањеника, већином са Пљеваља којих није било много, болница је примила прву већу групу рањеника у другој половини јануара, послје борбе у Барама Краљским и Лубницама. Са групом рањеника, из Лубница је допремљен и један број тешко промрзлих партизана, који су били непокретни. Од тада се број рањеника у Колашину стално увећавао. Највише их је стизало из комбинованог одреда „Радомир Митровић“, који је држао положаје према Барама Краљским. Ускоро зграда болнице, капацитета око 60 постеља, није могла да прими све рањенике и обољеле партизане који су допремани са бојишта. За њихов смјештај и лијечење преуређене су зграде основне и занатске школе, у којима се уочи пада Колашина налазило преко 50 рањеника.⁵⁶

⁵³ АИИ—Т, IV, 46—76 (42), Наредбе штаба Орјенског батаљона од 10. марта 1942.

⁵⁴ АИИ—Т, VIII, 1а—91, МГ.

⁵⁵ Зборник НОР, том III, књ. 4, док. 23, Извјештај Црногорско-Санџачког одреда од 15. јануара 1942.

⁵⁶ С. Дрекаловић, н. д., 827.

Болница је радила свега око мјесец и по дана. Услјед продора јаких четничких снага у другој половини фебруара 1942. године у слободну територију колашинског среза, болница је журно евакуисана. Четницима је успјело 23. фебруара да без нарочитог отпора освоје Колашин. Иако је напад почео претходног дана и мада је било довољно могућности да се болница евакуише, Команда мјеста је издала наређење за покрет болнице тек када су четничке јединице овладале готово свим важнијим прилазима граду. Команда мјеста није имала ни евакуационог плана, због чега се губило много времена, чак и у посљедњим тренуцима када је напуштан град. Најзад је ријешено да се једна група лакших рањеника упути преко Црквина за Доњу Морачу, а тежи рањеници, њих око 50, отпремљени су у правцу Горњег Липова, с намјером да се евакуишу у Крњу Јелу и тамо привремено смјесте. Избор правца повлачења тешких рањеника није могао бити гори. Тамо су их чекали Братло и непроходна Сињајевина. Али они нијесу стигли дотле — четници су већ наредног дана заробили ову групу у липовској школи. Само четворици рањеника успјело је да се некако у посљедњем тренутку спасу и помогну болнице у Крњој Јели.⁵⁷ Око десетак рањеника четници су дотукли још у Липову, неки су касније стријељани у Колашину, а преостали су интернирани. Група рањеника са др Ружом Рип и једним заробљеним италијанским љекаром, која је била упућена преко Црквина, стигла је без већих тешкоћа у мјесто опредељења, гдје се наставило њихово лијечење.⁵⁸ Касније су ови рањеници, међу којима се налазио и један број промрзлих партизана с Лубница, пребачени у шавнички срез. Они су у тамошњим болницама остали све до средине маја 1942. године, када су евакуисани даље, у правцу Пиве и источне Босне.

За све вријеме народноослободилачког рата шавнички срез је представљао ако не највеће а оно једно од најзначајнијих партизанских упоришта у Црној Гори. Засвођен великим планинама и оивичен дубоким кањонима Таре и Пиве, чинио је природну цјелину погодну за одбрану. Смјештен на крајњем сјеверозападу, служио је као погодна веза са сусједним областима ван Црне Горе. То је крај из кога се неко вријеме могло најповољније утицати на ток догађаја у сусједном Санцаку и источној Босни. Захваљујући томе, он је у рату често бивао и сједиште највиших војних и цивилних партизанских власти. Иако недовољно насељен и економски пасиван (сточарство је једина привредна грана и извор прихода становништва), шавнички срез је у народноослободилачкој борби играо изванредну улогу. Његова пространа, а уз то и најдуже слободна територија у првој години рата у Црној

⁵⁷ По казивању Радула Поповића, сада пензионера у Титограду, који је припадао овој групи рањеника. Поповић је са Милошем Пајковићем и још двојицом рањеника успио да побјегне из Липова.

⁵⁸ АИИ—Т, 1ж—56, МГ; Види: Љубо Анђелић, *Град на Тари*, Титоград 1960, 293.

Гори, утицала је да се тамо развије и густа мрежа добро организованих здравствених установа. Поред чувене партизанске болнице у Жабљаку, на подручју шавничког среза радиле су у 1941, односно 1942. години и болнице у Шавнику, Боану, Крњој Јели, Горанску, Рудинама и Доњем Крушеву, као и више мањих прихватних станица и евакуационих болница које су се извјесно вријеме задржавале у пролазу.

Природно одсјечени у крају са дугим и сњегопадним зимама и удаљени од својих гарнизона у Никшићу и Пљевљима, Италијани су се повукли из шавничког среза још средином октобра 1941. године. Од тада је он у цјелости био слободан, све до касно у прољеће 1942. године. Послије одласка Италијана, у шавничком срезу долази до велике политичке и војне активности. Одмах се приступило формирању партизанских власти и стварању крупнијих јединица. У току јесени формиран је велики број чета и батаљона, а најзад и Дурмиторски народноослободилачки партизански одред. Упоредо са тим вршене су извјесне припреме за организацију рада санитетске службе. Још прије рата постојале су на дурмиторском подручју три мање здравствене станице амбулантског типа. Налазиле су се у Жабљаку, Шавнику и Горанску. Због слабе опреме указивале су помоћ само у лакшим случајевима, а тежи болесници упућивани су у развијене здравствене центре ван среза. Оно оскудне опреме што се затекло у овим амбулантама Италијани су уништили или понијели са собом приликом повлачења, тако да су иза њих остале потпуно празне.⁵⁹ То је и био један од узрока што до формирања сталних партизанских болница на овом подручју није дошло раније. Међутим, када су се акције црногорских партизана прошириле на Санцак, Херцеговину и Источну Босну, питање оснивања сталних болница у дубини слободне територије шавничког среза није се могло одлагати.⁶⁰

Приликом проласка специјалног одреда из Црне Горе за Санцак, по наређењу Главног штаба народноослободилачких партизанских одреда за Црну Гору и Боку формирана је 26. новембра 1941. године среска војна болница у Жабљаку. Истина, у почетку се рачунало да она треба да послужи претежно за потребе рањеника и становништва с дурмиторског подручја и евентуално извјесног броја рањеника из Санцака, због чега је њен капацитет и био предвиђен свега на око 20 кревета. Формирана је и болни-

⁵⁹ АИИ—Т, VIII 1ђ—2, МГ.

⁶⁰ Види: Перо Крстајић, *Дурмитор у НОП и револуцији*, Титоград 1966, 88.

Напомена: Болнице у шавничком срезу обрадио је санитетски пуковник др Митар Пилетић у раду *Партизанске болнице на подручју Дурмитора* (Војноисторијски гласник, бр. 6, 1961, 21—61) и Јован Р. Војовић (*Партизанска болница у Жабљаку 1941—1942*, Историјски записи, св. 3, 1961; *Евакуација и снабдијевање партизанских болница у Пиви 1942.*, Војноекономски преглед, св. 1 1963), па ћемо о њима говорити само колико је то неопходно за ову прилику.

чка управа. За првог управника постављена је др Ирена Кнежевић. Међутим, ускоро се показало да је велики број рањеника са Пљеваља могућно збринути и лијечити једино у новоформираној жабљачкој болници. Из Санцака су упућени на Жабљак скоро сви рањеници са Пљеваља, изузев неколико лакших, који су остали са јединицама. У таквој ситуацији, на брзу руку је преуређено неколико подесних зграда за проширење болнице, а нешто касније и зграда хотела на Црном језеру, гдје су смјештени скоро сви рањеници.⁶¹ За неколико дана на Жабљак је допремљено 230 рањеника са Пљеваља. Поред ових, пристизали су у групама и рањеници са других страна, већином из Србије и из Комског одреда. Око 7. децембра на лијечењу у Жабљаку налазило се и 30 рањеника и болесника из српских јединица. Почетком 1942. године пристигле су још двије групе рањеника из Србије.⁶²

За лијечење великог броја рањеника, који су нарочито у првој половини децембра непрестано пристизали, недовољно и неискусно медицинско особље које се тада затекло у жабљачкој болници није могло много да уради. На глас о исходу пљеваљске битке и упућивању рањеника за шавнички срез, на Жабљак су пристизали и партизански љекари и остало медицинско и помоћно особље. Неки од њих, као др Радош Вилогијевић и др Ружа Рип, дошли су у пратњи рањеника из састава својих батаљона. Из Горанска је упућен у Жабљак др Павле Костин, а средином децембра доведен је и заробљени италијански хирург, санитетски поручник др Ђовани Бава. Нешто касније у Жабљак је допутовала и специјална санитетска екипа упућена од Врховног штаба, коју је предводио др Ђура Мештеровић. Захваљујући томе, питање стручног кадра било је повољно ријешено, а медицински рад у жабљачкој болници, с обзиром на опште прилике и степен развитка народноослободилачког санитета, у потпуности је задовољавао. Истина, ови љекари нијесу могли остати стално сви у Жабљаку. Већина њих се, послје најнужнијег задржавања, вратила на раније дужности, али су по потреби долазили нови. Тако су у овој болници, поред већ поменутих и др Ирене Кнежевић и др Марије Гајић Вајс које су ту биле стално, радили дуже или краће вријеме и сљедећи партизански љекари: др Гојко Николић, др Херберт, Краус, др Миомир Мито Савићевић, др Марија Гутман и др Радоје Мијушковић.⁶³ Релативно велики број љекара био је нужан, јер је кроз болницу од оснивања до њене евакуације у мају 1942. године прошло око 700 рањеника и болесника. То је била једина здравствена установа на ослобођеном дијелу Црне Горе у којој је лијечен толики број људи. Зато је она и добила карактер централне партизанске болнице.

⁶¹ Др М. Пилетић, н. д., 24—25.

⁶² Исто; Види: др Јулка Мештеровић, *Љекарев дневник*, Београд 1968, 93 и даље; П. Крстајић, н. д., 89.

⁶³ АИИ—Т, VIII 1б—2—МГ; види: П. Крстајић н. д., 91.

Пошто болница у Жабљаку није могла да прими све рањенике са Пљеваља, један број њих, махом лакших, отпремљен је из Жабљака у Шавник. Амбуланту у Шавнику, капацитета 15 кревета, примила је рањенике којима је било нужно болничко лијечење, а неколико лакших смјештено је и повремено надгледано у приватним кућама. То су већином били рањеници из Шавника и околне. Бригу о њима водио је др Радош Вилотијевић, а по потреби долазили су и поједини љекари са Жабљака, јер је болница у Шавнику у ствари била одјељење жабљачке болнице. Број рањеника на лијечењу у Шавнику све до априла није био велики. Тада се, међутим, указала потреба да се болница прошири са још 15 кревета, јер је отпочео све већи прилив рањеника, нарочито из Никшићког одреда у пролазу за Жабљак, као и са Сињајевинског сектора и положаја према Колашину. Не рачунајући многе интервенције око лакших рањеника и болесника којима је требало указати незнатну помоћ, у шавничкој болници је до њене евакуације (у другој половини маја 1942. године) лијечено око 45 рањеника.⁶⁴

Падом Колашина у четничке руке непосредно је угрожена источна територија шавничког среза. У циљу онемогућавања даљег непријатељског продора, крајем фебруара је, под веома неповољним временским условима, формиран Сињајевински сектор на линији од Доње Мораче до Мојковца. Фронт се протезао планинским масивима удаљеним од насељених мјеста, што је у зимским мјесецима необично отежавало његово снабдијевање и везу са позадином.

Нередовно снабдијевање и сталне борбе са четницима по дубоком снијегу неповољно су утицали на здравље и издржљивост огромне већине бораца на овом сектору. Ради збрињавања рањеника и усљед крајње исцрпљености великог броја аљуди на овом сектору, формирана је у Крњој Јели партизанска болница прихватног типа и опоравилиште на Боану.

Болница у Крњој Јели формирана је непосредно после успостављања фронта на Сињајевини. Прве рањенике примила је из јединица Комског одреда, које је довео један заробљени италијански љекар из Колашина. Овај Италијан је у почетку био једини љекар у Крњој Јели. Касније га је замијенио др Жарко Микић. Овдје су лијечени искључиво лакши рањеници са положаја према Колашину, а тежи су послеје указивања допунске помоћи упућивани преко Боана за Жабљак.⁶⁵

У опоравилишту на Боану примани су само лакши рањеници (којима је била потребна само помоћ од неколико дана) и болесни и изнемогли партизани са Сињајевинског сектора. У просјеку њих је стално било од 50 до 60 на дан. У опоравилишту је

⁶⁴ АИИ—Т, VIII 15—2, МГ; Др М. Пилетић, н. д., 43—44; Ј. Р. Бојовић, н. д., 458.

⁶⁵ Види опширније: М. Пилетић, н. д., 44—48.

радио др Ђетко Поповић, а од средине априла и др Марија Гајић Вајс. Повремено је ово опоравилиште обилазио др Момир Дамјановић.⁶⁶

На пространој територији Планине пивске и Жупе пивске све до краја фебруара 1942. године радила је само једна партизанска болница. Развила се из раније амбуланте у Горанску. На њу су се углавном ослањали становништво и партизанске јединице са подручја Пиве и дијела сусједне Херцеговине. За све вријеме њу је водио др Павле Костин. Прве рањенике примила је почетком септембра 1941. године. Касније, када су отпочеле акције према Никшићу и у Херцеговини, број рањеника се стално повећавао. Највише их је било из херцеговачких јединица. Њихов прилив је нарочито био велики у току зиме и прољећа 1942. године. Само из борби за ослобођење Борча, у Горанско је крајем априла допремљено око 45 тешких рањеника.⁶⁷ Како стара зграда амбуланте није могла да прими све рањенике који су пристизали, болница је усељена у пространу кућу Муја Социце, која је пружала одличне услове за смјештај већег броја рањеника и њихово лијечење. Ту је остала све до 10. јуна, када је повучена даље од линије фронта, у село Стабну.⁶⁸

Крајем фебруара 1942. године на подручју Пиве у Рудинама формирана је партизанска болница за смјештај једног броја тешких рањеника из фочанске болнице. Радило се о непокретним рањеницима и борцима тешко промрзлим у игманском маршу, па их је требало склонити дубље на слободној територији. С првом групом од око 100 рањеника, колико их је тада допремљено у Рудине, дошло је и 15 чланова болничког особља са управником др Дејаном Поповићем.⁶⁹

Двадесет петог априла отпочела је евакуација фочанске болнице. Сви рањеници и болесници из Фоче упућени су на Планину пивску, гдје су размјештени зависно од карактера рана и врста обољења. Тешки рањеници смјештени су у Рудинама, а тифусари, њих 15, упућени су др Бориславу Божовићу у Доње Крушево, гдје је од раније постојала партизанска болница за лијечење обољелих од пјегавог тифуса. Лакши рањеници су смјештени у Трси, Унчу и другим мјестима. Тако се почетком маја, поред рањеника из Црне Горе који су тих дана непрекидно пристизали, у Пиви нашла и комплетна болница Врховног штаба.⁷⁰

Пјегави тифус су пренијеле неке јединице које су у фебруару водиле борбе око Власенице у источној Босни. Пјегавац се појавио и у неким крајевима Црне Горе. Међутим, захваљујући великој предострожности и строгој превентивној заштити, ова о-

⁶⁶ Исто.

⁶⁷ Зборник НОР, том IV, књ. 4, док. 84, Извјештај Оперативног штаба Калиновичког сектора од 20. априла 1942; М. Пилетић, н. д., 50.

⁶⁸ М. Пилетић, н. д., 50.

⁶⁹ Исто.

⁷⁰ Ј. Мештеровић, н. д., 109—114.

пака болест није добила шире размјере и углавном се ограничила на незнатан број становништва у зараженим подручјима и неке мање дјелове пролетерских јединица који су је из Босне и пре-нијеле.⁷¹

У циљу изолације обољелих од пјегавог тифуса и њиховог заједничког лијечења, почетком марта формирана је у Доњем Крушеву недалеко од Шћепан-Поља специјална болница за тифусаре. Од оснивања па све до њене евакуације у јуну 1942. во-дио ју је др Борислав Божовић. Кроз ову болницу је прошло око 120 обољелих од пјегавог тифуса. Дневно је ту било од 40 до 50 тифусара. Интересантан је податак, који је дао сам др Божовић, да за све вријеме свог рада болница није имала ни један једини смртни случај.⁷²

Осим болница о којима је већ било ријечи, на територији Црне Горе постојале су 1941. и 1942. године и партизанске болнице у пљеваљском и бјелополском срезу. Партизанске болнице у пљеваљском срезу биле су у Вашкову и Маочу. Оне су примале рањенике из Сандака и неких јединица са територије Србије. У њима се већ у децембру налазило око 30 рањеника. Будући да болнице на територији пљеваљског среза нијесу биле довољно опремљене, примале су само лакше рањенике и болеснике, а тежи случајеви су послије незнатног задржавања ради нужне помоћи упућивани у жабљачку болницу.⁷³

Сличну улогу имале су и партизанске болнице у бјелополском срезу. Налазиле су се у Лековини и Павину Пољу. То су биле мање прихватне станице у којима се налазио незнатан број рањеника све до прољећа 1942. године. Међутим, како је бјелополски срез крајем зиме и почетком прољећа постајао све значајније поприште борби између партизанских и непријатељских јединица, то се и број рањеника нагло повећавао. За помоћ недовољном санитетском особљу око лијечења рањеника у бјелополски срез је упућена др Станојка Ђурић, раније лџкар Ваљевског народноослободилачког партизанског одреда. Она је у овој болници развила велику активност и у погледу здравственог просвјешћивања становништва. Она је остала на раду у бјелополском срезу све до прве половине маја, када је усљед погоршане ситуације и на овом подручју дошло до евакуације болница за шавнички срез и даље. Припремајући се за евакуацију, болница је отпустила све опорављене рањенике и болеснике који су могли да се крећу са јединицама, а око 15 тежих упућено је за Жабљак.⁷⁴

⁷¹ АИИ—Т, VI, 1—52 (42), Наредба НОО Грахово од 7. априла 1942; Види: Ј. Мештеровић, н. д., 109.

⁷² М. Пилетић, н. д., 53.

⁷³ АИИ—Т, VIII 1е—21, МГ; *Зборник НОР*, том III, књ. 2, док. 7, Извјештај Дурмиторског НОП одреда од 7. јануара 1942.

⁷⁴ АИИ—Т, VIII 1з—10, МГ; 1з—23; *Зборник НОР*, том I, књ. 16, док. 17, Извјештај Политичког комесара бјелополског НОП одреда од 3. маја 1942; Види: Ј. Р. Бојовић, н. д., 469.

*

Из сачуваних докумената се види да је на подручју Црне Горе у првој години рата повремено радило и неколико мање значајних санитетских установа. Међутим, ти подаци нијесу довољни да би се о тим установама могло нешто више рећи. То су углавном биле мање прихватне станице, које су по потреби повремено организоване у непосредној близини појединих положаја. Када би престала потреба за њима, оне би обично биле расформиране или су, најчешће улазиле у састав сродних установа на терену.

*

И поред својеврсних економских и других тешкоћа под којима се развијао народноослободилачки покрет у првој години рата у Црној Гори, санитетска служба била је релативно добро организована, што је нарочито потребно нагласити. Она је у основи успјела да задовољи здравствене потребе и становништва и партизанских јединица. Успјешна организација здравственог рада на ослобођеној територији Црне Горе била је могућна захваљујући у првом реду помоћи народноослободилачких одбора и масовних политичких организација. Њиховом заслугом су обезбијеђена материјална средства неопходна за рад народноослободилачког санитета. Удио одбора народне власти, односно њихових економских одсјека, у том погледу био је особито значајан. Како није било сталних резерви из којих би се снабдијевале партизанске болнице, народноослободилачки одбори су преко сабирних акција међу родољубивим становништвом и другим путем, успијевали да обезбиједе основна материјална средства за њихов рад. Поред животних намирница, постелне опреме, огријева и других потребних ствари, партизанске болнице су преко одбора и масовних политичких организација снабдијеване током прве године народноослободилачког рата и љековима, хируршким инструментима, завојним и другим санитетским материјалом. Потребне у овом материјалу стално су се повећавале, што је захтијевало његово набављање у већим количинама. Залихе у санитетском материјалу преостале из јулског устанка углавном су утрошене још у почетку јесени. Набављање нових количина било је могуће једино преко народноослободилачких фондова и његових веза на окупираном дијелу Црне Горе, јер га на ослобођеној територији није било. Највише га је набављено у приморју, затим у Цетињу, а до приличне количине санитетског материјала долазило се и преко раније поменуте везе из болнице на Крушевцу. У већој или мањој количини он је набављан у скоро свим окупираним градовима Црне Горе, тако да се оскудица у овом важном материјалу није никада озбиљније осјећала у партизанским болницама.⁷⁵ Истина, било је случајева када санитетског материјала у појединим

⁷⁵ АИИ—Т, VIII 1а—91, МГ.

болницама није било у потребној количини, па су зато понекад коришћена најпогоднија средства која би се нашла при руци. Међутим, то се радило само у изузетним приликама, јер су народноослободилачки одбори и масовне политичке организације углавном редовно и на вријеме снабдијевали санитетским и другим материјалом партизанске болнице. Снабдијевање је било нарочито добро организовано од почетка 1942. године. То је вријеме када се непосредније испољавала улога народноослободилачких одбора као органа народне власти, када они одлучујуће утичу на сређивање привредних и социјалних прилика на свом подручју. Они су тада били формирано готово у свим значајнијим мјестима на ослобођеној територији Црне Горе, а било их је приличан број и на дијелу под непријатељском окупацијом.

Почетком 1942. године на подручју Мјесног комитета Херцег-Нови дјеловао је Срески народноослободилачки одбор који је обједињавао рад мноштва мјесних односно сеоских народноослободилачких одбора, који су тада формирано и на неслобођеном подручју Боке. У саставу ових одбора дјеловали су и народноослободилачки фондови као њихова привредна одјељења. Чланови фондова су разним каналима долазили до велике количине санитетског материјала, који је потом дотуран болници Орјенског батаљона. Највише га је набављено преко др Ника Миљанића из болнице у Рисну и из Мељина. Пошто га је било у приличној количини, један дио тога материјала болница Орјенског батаљона уступала је Главном штабу (односно његовом Санитетском одјељењу), а овај га је слао осталим партизанским болницама на ослобођеној територији.⁷⁶

У саставу Градског народноослободилачког фонда у окупираном Цетињу било је неколико одбора за поједине области. Међу њима и Одбор за санитетски материјал. Овај одбор је, поред прикупљања и одашиљања санитетског материјала на слободну територију, почетком 1942. године „ставио себи у дужност стварање болнице од 50 кревета са апотеком“.⁷⁷ Истина, план комплетирања болнице, усљед хапшења која су уследила, није могао бити остварен, али овај податак довољно говори о крупним напорима илегалних организација да се помогне народноослободилачка борба.

Помоћ коју су партизанске болнице добијале преко разних одбора у окупираним градовима, могла је само дјелимично подмирити њихове потребе. Главни терет издржавања и опреме болница пао је на становништво и народноослободилачке одборе на ослобођеној територији, који су водили цјелокупну бригу о раду и организацији санитетске службе. Тако је, непосредно послје

⁷⁶ Исто; Види: др Душан Живковић, *Бока и Паштровићи у народноослободилачкој борби*, Београд 1964, 149—150.

⁷⁷ *Зборник НОР*, том III, књ. 1, док. 101, Извјештај Градског одбора НОФ Цетиње од децембра 1941; Димо Вујовић, *Године ратне*, Београд 1968, 80.

оснивања партизанске болнице у Ријечанима, граховски народноослободилачки одбор повео обимне акције за њено издржавање. Он је 7. децембра 1941. године сазвао пленарну сједницу, којој је поред чланова општинског одбора присуствовало и 19 делегата сеоских народноослободилачких одбора. На сједници се углавном расправљало о стању магацина на територији Грахова и о могућностима за стварање већих залиха из којих би се по правилу снабдијевали болница и незбринута становништво, а само у изузетним приликама и партизанске јединице. Поред тога, захтијевано је да у издржавању болнице узму учешћа и заинтересоване партизанске команде. Апели на становништво и сабирне акције били су стална појава на овом подручју.⁷⁸ Захваљујући томе, болница је за све вријеме рада била добро снабдијевана. Из једног извјештаја од марта 1942. године види се да су само за три мјесеца, из добровољних прилога и магацина на народних одбора за болницу у Ријечанима утрошена 2.284 килограма разних животних намирница, што је било сасвим довољно с обзиром на број рањеника који се за то вријеме у њој лијечило.⁷⁹

Овакве и сличне акције предузимане су и у осталим крајевима Црне Горе у којима су радиле партизанске болнице. Оне су нарочито биле обимне у шавничком срезу, јер се тамо за све вријеме налазио велики број рањеника. Оне су издржаване као и иначе путем добровољних прилога и из средстава одбора народне власти. Одзив становништва за помоћ болници у Жабљаку био је велики. Само у једној сабирној акцији у Шаранцима је прикупљено око 600 килограма животних намирница за рањенике.⁸⁰ Сабирне акције редовно су организоване и оне су представљале велики извор прихода. Поред прилога од становништва и помоћи која је стизала са стране, народноослободилачки одбор и команда мјеста у Жабљаку организовали су набавке за болницу и са територије ван Црне Горе. Набављене ствари чуване су у посебном магацину, из којег су по потреби издаване болници у Жабљаку. Само једном приликом из овог магацина болница је примила преко 2000 килограма разних животних намирница. Могла је добити и много више, али је толико и тражено од болничке управе.⁸¹ Остале потребе, као огријев, гас за освјетљење и друго, редовно су набављани такође заслугом становништва и одбора народне власти.

Поред издржавања и опреме партизанских болница, народноослободилачки одбори у Црној Гори обављали су и друге послове од интереса за успјешнији рад санитетске службе и бољу заштиту народног здравља. Они су преко хигијенских комисија

⁷⁸ АИИ—Т, VIII 1—1 (41), Закључци са конференције НОО Грахово од 7. децембра 1941.

⁷⁹ Исто, IV 3ц—74 (42), Извјештај болнице у Ријечанима од 10. марта 1942.

⁸⁰ Исто, VI 6—28 (42), Списак прилагача из Шаранаца (без датума).

⁸¹ Исто, VI 3—1 (42), Извјештај НОО Жабљак од 30. јануара 1942.

редовно обавјештавали болничке и друге власти о здравственом стању народа и о појави и кретању заразних и других болести.⁸² А често су и сами предузимали конкретне мјере у циљу њиховог сузбијања. Тако је поводом појаве пјегавог тифуса у прољеће 1942. године у селу Нудо, Народноослободилачки одбор Грахово издао 7. априла наредбу у којој се каже:

„Забрањује се свима без разлике одлазак у село Нудо, гдје се појавила зараза пјегавог тифуса. Сваки долазак у додир са Нудолом и одржавањем ма и најмање контакта са њим, — кажњаваће се најстрожијим казнама.

Наређује се Народно-Ослободилачким Одборима да спроведу чим приме ово наређење прање и кување веша и свих хаљина, с тим да се то ради под директном контролом одбора.“⁸³

Овакве мјере спровођене су и у осталим крајевима гдје се за то указивала потреба. Захваљујући томе, разне болести и епидемије, које су иначе у рату честе, нијесу у Црној Гори добиле ширу размјеру, јер су на вријеме предузимане потребне здравствене мјере.⁸⁴ Улога народноослободилачких одбора није била мање значајна ни приликом коначне евакуације партизанских болница у прољеће 1942. године.

*

Средином априла 1942. године непријатељ је концентрисао своје снаге за извођење офанзиве у Црној Гори. Циљ му је био да партизанске снаге набаца на масиве Пиве и Дурмитора и ту опколи и уништи. За остваривање ове замисли јаке италијанске и четничке снаге почетком маја отпочеле су концентричан напад на слободну територију. Напад је отпочео истовремено од Колашина, Бијелог Поља, Пљеваља, источне Херцеговине и Никшића. У таквој ситуацији отпочела је постепена евакуација партизанских болница са главних непријатељских праваца дубље на слободну територију. Партизанске снаге нијесу биле довољне да се успјешно супротставе удруженом непријатељу, који је са јаким снагама изводио истовремени напад са више страна. На појединим фронтovima ситуација је постајала све критичнија. Процјењујући ситуацију на подручју Никшићког НОП одреда као тренутно најнеповољнију, Главни штаб за Црну Гору и Боку издао је већ 11. маја 1942. године наредбу за евакуацију рањеника из источног дијела никшићког среза у правцу Пиве. Поред рањеника Никшићког одреда тамо се налазио и велики број рање-

⁸² АРПЈ, Фонд ЦК КПЈ, бр. 1198/Х 2—36 (1942), Извјештај Симе Милошевића и Павла Мијовића из 1942.

⁸³ АИИ—Т, VI, 1—52 (42), Наредба НОО Грахово од 7. априла 1942. Приликом љекарског прегледа становништва 7. априла 1942. године у селу Нудо, др Јован Булајић установио је 8 случајева заразе од пјегавог тифуса. АИИ—Т, Извјештај штаба Граховског батаљона од 8. априла 1942.

⁸⁴ Зборник НОР, том III, књ. 3, док. 53, Наређење Главног штаба за Црну Гору и Боку од 30. априла 1942.

ника који су претходно евакуисани из напуштеног дијела Црне Горе. Уз помоћ специјалних санитетских екипа и уз велико учешће становништва, евакуација је извршена у току наредна два дана. Ноћу између 12. и 13. маја рањеници су преноћили у Миљковцу, гдје је формирано санитетско прихватилиште за потребе фронта, а сјутрадан су отпремљени у село Боричје на Планини пивској. Боричје је било предвиђено за смјештај тешких рањеника, јер се налазило у центру слободне територије, а пружало је најповољније услове за њихову исхрану и смјештај. Лакши рањеници смјештени су по кућама у околиним селима.⁸⁵

Негдје у исто вријеме отпочеле су припреме за евакуацију партизанских болница и из западног дијела никшићког среза. Неке од њих су већ биле у покрету око средине маја и налазиле су се у подручју Голије (Крстац). Међутим, коначна одлука о евакуацији из Голије беспотребно је одлагана све до краја мјесеца, када је извршено извлачење рањеника и болесника у правцу Горанска под врло тешким условима и уз сталне борбе.⁸⁶ Послије евакуације рањеника из никшићког среза за Боричје и Горанско, команда никшићког подручја је 26. маја обавијестила Главни штаб за Црну Гору и Боку о извршеној евакуацији болница у Пиву, као и свих радионица, магацина и заробљеничког логора, „те према томе ове установе нијесу више у њеној надлежности“.⁸⁷

На сектору према Колашину ситуација је такође била све озбиљнија. У току је био напад јаким непријатељских снага на источну територију шавничког среза. Овај правац је највише одговарао за фронтални продор на слободну територију, због чега му је непријатељ и придавао тако велику важност. Да би се избјегла могућност непосредног угрожавања и евентуалног заробљавања партизанских болница на овом подручју, предузете су потребне мјере за њихову постепену евакуацију у дубину слободне територије Пиве. У том циљу је још 28. априла у селу Црна Гора у Пиви формирана једна прихватна станица за пријем рањеника из жабљачке болнице и њених истурених одјељења.⁸⁸ Како је болница у Црној Гори била предвиђена само као успутна станица, 7. маја отпочела је у кањону Сушице изградња неколико великих барака за смјештај болнице и њених пратећих дјелова. У вези са тим у једном извјештају од 14. маја се каже: „За сада се граде три бараке за болеснике, једна барака за амбуланту и канцеларију и стновање болничког особља, једна барака за магацин, куина, пекара, нужник, 2 колибе са тором за стоку. Бараке

⁸⁵ Исто, док. 84, Наређење Главног штаба за Црну Гору и Боку од 11. маја 1942; док. 105, Извјештај Команде подручја Никшићког одреда од 15. маја 1942.

⁸⁶ Исто, док. 100, Извјештај Саве Ковачевића и Вељка Мићуновића од 14. маја 1942; док. 157, Извјештај Главног штаба за Црну Гору и Боку од 30. маја 1942.

⁸⁷ Исто, док. 137, Извјештај Команде никшићког подручја од 26. маја 1942.

⁸⁸ М. Пилетић, н. д., 55.

за болеснике дуге су 20 а широке 6 метара. Надамо се да ће радови бити брзо готови.⁸⁹

Евакуација рањеника из жабљачке болнице отпочела је 8. маја. Тада је у село Црну Гору отпремљена прва група од 20 тешких рањеника, које је пратио др Радоје Мијушковић. Наредних дана отпочело је масовније транспортовање и тешких и лакших рањеника за Пиву. Под руководством војних и цивилних власти и уз велико учешће становништва и коришћење свих расположивих средстава, рањеници из Жабљака, као и они који су у међувремену доношени са бојишта, до 24. маја евакуисани су у село Црну Гору и Сушице.⁹⁰

Истовремено са евакуацијом болнице из Жабљака, отпочела је и евакуација њених истурених дјелова који су се налазили ближе линијама борби. Као најближа положајима, болница из Крње Јеле евакуисана је 20. маја. Три дана касније, пошто су претходно отпуштени сви покретни болесници, евакуисано је и опоравалиште из Боана. Болница у Шавнику радила је до 24. маја, а тада је и она евакуисана, такође за Пиву.⁹¹

Послије евакуације рањеника из источног дијела шавничког среза, који су најкасније стигли, на територији Пиве нашле су се све партизанске болнице из Црне Горе. Тамо је била и болница Врховног штаба. Болнице су биле размјештене у више села Планине и Жупе пивске. Нешто касније извршено је њихово уже груписање. Зависно од ситуације на положајима, рањеници из села Црне Горе и Сушице повучени су преко Пишча и Трсе у Боричје. Тако је крајем маја на ужем подручју Планине и Жупе пивске сконцентрисан велики број рањеника и болесника. Почетком јуна било их је око 670, али се тај број наредних дана стално повећавао јер су са положаја пристизали нови рањеници. Рањеници су у Пиви размјештени зависно од тежине рана и врсти обољења. Најтежи су се налазили у Боричју и Рудинама, а био их је један број и у Горанску. Лакши рањеници су били смјештени у Трси и Унчу, реконвалесценти од пјегавца налазили су се у Барном Долу, а остали болесници у Подмилогори. Поред рањеника, у Горанску се лијечио и један број болесника. Болница у Доњем Крушеву и даље је служила искључиво за смјештај тифусара.⁹²

*

Крајем маја и почетком јуна, 1942. године поред болница и других позадинских установа, на територији Пиве дошло је до груписања и великог броја партизанских јединица. Концентрација великог броја установа и партизанских јединица на уском подручју сиромашне Пиве поставила је у најоштријем облику

⁸⁹ Зборник НОР, том II, књ. 4, док. 36, Извјештај Моше Пијаде од 14. маја 1942.

⁹⁰ Исто; Види: М. Пилетић, н. д., 55; Ј. Р. Бојовић, н. д., 469.

⁹¹ М. Пилетић, н. д., 56.

⁹² Исто, 56—57; Ј. Мештеровић, н. д., 112—130.

питање њихове прехране. Залихе у магацинима могле су уз највећу штедњу истрајати највише десетак дана. Да би се на неки начин омогућила дужа исхрана око 7.000 људи, колико их је почетком јуна храњено из партизанских магацина у Пиви, формирано је 19 сточних фарми за добијање меса и млијека. Првог јуна ове су фарме имале 6.586 грла крупне и ситне стоке.⁹³ Фарме су биле размјештене у близини болница и сједишта наредноослободилачких одбора, од којих се требовало месо и млијечни производи према потреби. Из форма се могло добити око 40.000 килограма меса. Међутим, та количина, уз услов да се дневно требају по 750 грама на човјека, могла је истрајати само недјељу дана.⁹⁴ У магацинима „од Плужина и Манастира до Шћепанпоља“ било је свега око 15.000 килограма жита. Из ових средстава могло се некако прехранити највише десет дана, и то да дневни оброк у хљебу не пређе 200 грама по особи. Било је предлога да се он смањи чак и на 150 грама. Излаз је био само „у неком продору у житне крајеве“.⁹⁵

Уз ове недаће у погледу исхране, непријатељ је све више угрожавао преостали дио слободне територије и настојао да је сасви затвори. У таквој ситуацији, Врховни штаб је 1. јуна 1942. године издао наређење да се из болница отпусте сви покретни и опорављени рањеници и болесници, који би зависно од стања здравља, били упућени или у јединице или у сточне фарме. Два дана касније, услиједило је ново наређење за постепену евакуацију рањеника у правцу Мратиња и Вучева.⁹⁶ Послије наређења Врховног штаба од 3. јуна отпочела је коначна евакуација рањеника у правцу источне Босне.⁹⁷ Евакуација болница са територије Пиве извршена је у два правца, и то: преко Мратиња ка Вучеву и преко Стабне ка Изгорима. Ка Вучеву упућени су рањеници из Рудина, Барног Дола, Трсе, Унча и Доњег Крушева. Њиховом евакуацијом руководио је др Борислав Божовић.⁹⁸ Болница из Горанска евакуисана је још раније у Стабну. Одатле је продужила за Изгоре и Тјентиште. Преко Стабне евакуисани су у Изгоре и тешки рањеници из Боричја. Евакуацијом болница оријентисаних на Изгоре руководио је др Сима Милошевић. Четници су успјели да 15. јуна заузму Изгоре, гдје су затекли 7 до 8 непокретних рањеника (који нијесу на вријеме отпремљени за Тјентиште) и ту их запалили. То је била посљедња група рањеника која је требала да се припоји са главнином.⁹⁹

⁹³ Зборник НОР, том III, књ. 4, док. 117, Извјештај Моше Пијаде од 1. јуна 1942.

⁹⁴ Исто, док. 124, Извјештај Моше Пијаде од 3. јуна 1942.

⁹⁵ Исто.

⁹⁶ Исто, док. 113, Наређење Врховног штаба од 1. јуна 1942; док. 125, Наређење Врховног штаба од 3. јуна 1942.

⁹⁷ Исто, док. 124, Извјештај М. Пијаде од 3. јуна 1942.

⁹⁸ Исто, том III, књ. 3, док. 164, Упутство Врховног штаба од 3. јуна 1942; Види: Н. Пилетић, н. д., 58—59.

⁹⁹ М. Пилетић, н. м.; АИИ—Т, VIII, 11—2, МГ.

Почетком друге половине јуна на подручју Вучева, Ђурева и Мркаља прикупило се 455 рањеника, међу којима и неколико непокретних. Ови рањеници су тада прикључени бригадним болницама, које су са својим јединицама упућене у правцу западне Босне.¹⁰⁰ Остављено је само 18 тешких рањеника у Врбници, чије стање рана није дозвољавало даље кретање. Њих 16 је успјело да преживи и да се у прољеће 1943. године поново прикључи партизанским јединицама.¹⁰¹

*

Санитетска служба на ослобођеној територији Црне Горе у првој години наредноослободилачког рата била је од изузетног значаја. За ово вријеме кроз партизанске болнице прошло је више хиљада рањених, болесних и изнемоглих људи. Оне су се подједнако старале како о рањеним и обољелим партизанима тако и о заштити цјелокупног становништва и уопште здравственом раду у народу. У њима је стално или повремено радило близу 40 љекара и велики број помоћног санитетског особља. Њиховом заслугом, спријечене су многе опаке болести и епидемије које су могле узети широке размјере. И поред својеврсних тешкоћа у погледу смјештаја, исхране и набављања љекова, партизанске болнице у Црној Гори успјешно су обавиле своју дужност и, уз изузетне напоре, настојале да те недаће што мање утичу на здравље оних који су тражили њихову помоћ.

Pavle Milošević

ORGANISATION ET DEVELOPPEMENT DE LA SERVICE PARTISAN DE SANTÉ AU MONTENEGRO 1941—1942

R é s u m é

Certaines formes de la service partisan de santé ont paru déjà pendant les premiers jours de l'insurrection, au mois de juillet 1941. Alors, aux certains fronts et à leurs communications on organisait des ambulances et infirmeries pour le traitement des blessés partisans. Après la libération des premières villes hôpitaux civiles furent adaptés aux besoins des insurgés. Pourtant, à cause d'une grande offensive ennemie, entreprise directement après l'insurrection, on a du quitter ces hôpitaux.

Après l'offensive italienne de juillet-août et un étouffement de l'insurrection, on a fait, à l'initiative du Parti au Monténégro, des préparations pour la nouvelle organisation de la service de santé. Elles comprenaient surtout un enseignement sanitaire des habitants.

¹⁰⁰ АИИ—Т, VIII 1а—91, МГ; М. Пилетић, н. д., 59.

¹⁰¹ М. Пилетић, н. д., 60.

Au courant de l'automne 1941, quand les nouvelles actions considérables contre l'ennemi recommencèrent, on formait les premiers hôpitaux partisans constants sur la territoire libre. Parallèlement avec la formation des hôpitaux on organisait la service sanitaire après les détachements partisans. Au courant des années 1941—1942 sur la territoire libre du Monténégro fut formé un nombre considérable d'hôpitaux partisans et d'autre institutions sanitaires qui servaient parallèlement aux insurgés et au peuple. Leurs équipement et soutient étaient à la charge des comités de la libération populaire, des habitants et des organisations politiques, tellement sur la territoire non libérée comme sur cette libérée. Pendant la première année de la guerre de libération populaire dans les hôpitaux et autres institutions sanitaires au Monténégro travaillaient, constamment ou périodiquement, près de 40 médecins avec un grand numéro de personnels infirmiers, instruits au cours sanitaires. Dans ces hôpitaux étaient soignés quelques milliers de blessés, malades et extennues. Ces hôpitaux réalisaient leur rôle avec un bon succès jusqu'à la fin de printemps 1942 an. Alors, à cause d'une très grave situation politique et militaire au Monténégro, ces hôpitaux ont du être évacués avec les détachements partisans et se retirer vers la Bosnie.